

Григора І.М., Воробйов Є.О., Соломаха В.А.
**Лісові болота Українського Полісся (походження,
динаміка, класифікація).**

К.: Фітосоціоцентр, 2005. — 515 с.

Після досить тривалої перерви бібліотека геоботаніків поповнилася новою монографією з болотознавства. Вона є гідним продовженням фундаментальних праць у цій галузі — творів Д.К. Зерова (1938), Г.Ф. Бачуріної (1964), Брадїс та ін. (1969, 1973), Л.С. Балашова та ін. (1982).

Рецензована монографія — узагальнення багаторічних досліджень авторів та інших болотознавців Українського Полісся (УП), насамперед найкращого знавця лісових боліт України доктора біологічних наук Івана Михайловича Григори, який пішов від нас у березні 2006 року. Саме його матеріали і є переважно основою книги, в якій він сформулював власне бачення походження і розвитку лісових боліт, подав нову, детальнішу класифікацію видів торфу і торф'яних покладів, еколого-фітоценотичну класифікацію лісових боліт УП. І хоча в монографії не вказано авторство окремих розділів, можна впевнено визначити, хто автор тієї чи іншої глави.

Перші три глави присвячені стандартним питанням: стану вивчення, методиці та фізико-географічним умовам розвитку боліт. В останній (третій) дана загальна характеристика лісових боліт, описано закономірності їх розміщення. Глава ілюстрована чотирма таблицями та сімома схематичними картами розміщення лісових боліт у поліських областях.

У главі 4 (автор — І.М. Григора) запропоновано нову схему для з'ясування походження і розвитку лісових боліт УП, дано визначення лісового болота як своєрідного екотона, проміжного між лісами та болотами. Докладно описано шляхи розвитку лісових боліт та вік і генезис їх торф'яних покладів. Автор вважає обов'язковою наявність шару торфу не менше 50 см у неосушеному стані (до речі, деякі стадії і фази розвитку лісових боліт випадають з вказаного обсягу). Проте при всій обґрунтованості запропонованих стадій і фаз розвитку боліт бажано було б детальніше визначити нову для українських читачів термінологію, запозичену з праць К.П. Хмельова. Але автор дає власне трактування стадіального розчленування генезису лісових боліт і пропонує диференцію стадій на фази.

Глава 5 (І.М. Григора) характеризує види торфу і стратиграфію торф'яних покладів. Слід підкреслити, що представлені дані щодо класифікації видів торфу і торф'яних покладів лісових боліт УП є найповнішими. Наведено стратиграфічні профілі 13-ти найтипівіших лісових боліт. На схемах контурів боліт вказано місця прокладки профілів, що є новим у болотознавчих публікаціях, значно збагачує монографію і створює підґрунтя для моніторингу рослинності. Порівняно нові також дані про технічні властивості і хімічний склад торфів, особливо характеристика парамагнітних властивостей торфу.

У главі 6 подано аналіз флори лісових боліт. Розглядається таксономічна структура, біоекологічна та біоморфологічна структура флори, що не викликає особливих зауважень. Можливо, точніше було б сказати, що «види родин осокових, тонконогових, айстрових» переважають у рослинному покриві лісових боліт, як і у «Флорі Полісся України», а не всієї України», оскільки в Лісостепу і степу домінують айстрові, тонконогові та бобові. Ценотична, ареалогічна характеристики та географічний аналіз флори показали, що в сучасному рослинному покриві лісових боліт відображені не лише історичні та екологічні, а й регіональні та зональні умови. Автори обчислювали коефіцієнти спільності флор УП та суміжних регіонів. Вони встановили, що найвищий ступінь спільності флора лісових боліт УП має з флорою Білоруського Полісся, а також Центрального Чорнозем'я і дещо нижчий — з болотами Прибалтики. Відсутність на болотах ендеміків автори розцінюють як доказ історичної молодості лісо-болотної флори.

Глава 7 присвячена рослинності лісових боліт УП. І.М. Григора навіть найповнішу на цей час класифікацію рослинності лісових боліт за домінантним принципом (шоправда, лише переважно до рівня груп асоціацій). Автор, на відміну від своїх попередників, вивичує лісові болота до рангу типу рослинності і виділяє класи формацій за трофністю. Виділяючи формації і дрібніші таксони, він намагається показати взаємозв'язок рослинних угруповань з умовами місцезростання і найважливішою діагностичною ознакою вважає екологічний фактор у поєднанні з біологічними властивостями едифікаторів. При цьому для вільхових боліт, які автор вважає найменш описаними у літературі, наводяться схема типологічної класифікації, агрохімічна

характеристика їх торф'яників і таксаційна характеристика. Усі виділені таксони природні, їх можна легко ідентифікувати на місцевості.

Динаміка рослинного покриву лісових боліт розглядається у главі 8. Окрім природних, автори виділяють антропогенно-природні та антропогенні, а також прогнознi зміни. До останніх відносять зміни майбутньої програмованої культурної і дикорослої рослинності. Цьому присвячено окремий підрозділ глави. Аналізуючи сукцесійні серії рослинності низинних, перехідних і верхових боліт під впливом меліорації, автори приділяють увагу також змінам фітоценозів лісових боліт внаслідок вирубки лісу, пожеж і майже недосліджених рекреаційних змін. Прогноз змін лісових боліт та їх оптимізації дослідники пов'язують з існуючою Концепцією використання меліоративного фонду України. Підкреслюється також, що частину природних лісових боліт слід використовувати як природоохоронні об'єкти. Зауважимо лише, що автори вказують на поліпшення лісорослинних умов на осушених болотах, але не згадують про вплив меліорації на оточуючі лісові масиви. Напевне, слід було б також вказати, що суцільні рубки на лісових болотах, які супроводжуються накопиченням надлишків вологи, як правило, призводять до заболочування прилеглих територій.

У главі 9 автори підкреслюють, що для досягнення позитивних результатів при гідромеліорації необхідне двостороннє регулювання водного режиму. І це дуже слушно, оскільки на землях Державного лісового фонду осушення часто проводять простим скидом води без будь-якої регуляції. Використання лісових боліт як кормових угідь потребує врахування можливої деградації рослинного покриву та ґрунту за умов пасовищного перевантаження.

Глава 10 (автори — Є.О. Воробйов, В.А. Соломаха) є головною у монографії як за обсягом, так і значенням, оскільки це перша спроба застосування флористичної класифікації до наявних даних геоботанічного вивчення лісових боліт УП. Автори пропонують синтаксономічну схему лісових боліт, опрацьовану до варіантів. При цьому доводять, що розподіл асоціацій лісових боліт за одиницями вищих рангів засвідчує: вони майже не відрізняються за флористичним складом від відкритих боліт і не можуть виділятися в окремі класи. Вони розподіляються по трьох класах у ранзі порядків. Це, до речі, суперечить виділенню окремого типу боліт за домінантною класифікацією. Синтаксономічну схему ілюструє зведена таблиця флористичного складу 34 синтаксонів лісових боліт у ранзі асоціації або субасоціації, куди ввійшли понад 300 видів вищих рослин та епігейних мохів і лишайників (табл. 10.1). Автори вважають, що її можна використовувати для визначення класифікаційної належності нових описів і навіть для того, з якими синтаксонами пов'язані види, що потребують охорони. Ще три таблиці, складені на підставі першої, вказують на розподіл окремих домінантів кожного ярусу та їхніх сполучень за флористичними одиницями класифікації. За даними таблиць автори дійшли висновку, що «домінантна класифікація лісових боліт надто громіздка». Разом з тим у монографії є

глава, присвячена саме домінантній класифікації. Тому авторам необхідно було вказати, чому використовували і одну, і другу, які переваги для цього об'єкта має кожна з них.

Для обґрунтування або спростування виділення синтаксонів автори запропонували табличний метод їх порівняння (табл. 10.4), який вважають допоміжним і використовують для встановлення подібності синтаксонів та перевірки їхнього виділення. Ще одна таблиця дає змогу простежити, як сполучаються синтаксони у певних болотних урочищах і виділити 11 груп урочищ. Автори вважають, що ця таблиця має син- та аутофітосоцологічне призначення і допомагає визначити об'єкти, які потребують охорони. Це зроблене у таблиці, де виділено урочища, що «заслужують на увагу в соцологічному плані» (з максимальною γ -різноманітністю, з рідкісними синтаксонами).

Описи синтаксонів за складеною схемою побудовані за правилами флористичної класифікації, супроводжуються 35-ма таблицями і не викликають зауважень. Хоча в деяких описах відсутні посилання на ту чи іншу таблицю (за винятком номенклатурних типів).

Сумнівною є лише доцільність виділення у монографії разом з типовими синтаксонами так званих «угруповань» за одним описом, оскільки це переважно випадкові комбінації видів.

Глава 11 «Охорона рослинності лісових боліт Українського Полісся» є дуже актуальним і вдалим завершенням рецензованої монографії. Автори вказують на специфіку охорони лісоболотних об'єктів, розглядають питання індивідуальної охорони лісоболотних видів та рідкісних угруповань, підкреслюють необхідність включення до проектів природно-заповідних об'єктів великих лісоболотних масивів.

Але слід було подати, хоча б одним абзацом, історію охорони боліт в Україні, оскільки ні в цій главі, ні в першій не згадано ім'я Є.М. Брадїс, яка ще в 1969 р. опублікувала перший список боліт для їх охорони, в т.ч. і лісових, а в 60—70-ті роки очолила роботу групи «Телма» в Україні. У 1973 р. дослідниця наводила вже 28 затверджених для охорони болотних об'єктів різного рангу. Оскільки нині існують болотні, зокрема лісоболотні, об'єкти ПЗФ, то бажано було б дати їхній список, хоча б у Додатках.

Згадка про Чорнобиль вийшла незакінченою, дещо штучною в цьому контексті, тимчасом як можна було підкреслити роль боліт — акумуляторів радіонуклідів з усіх прилеглих територій. Дані про це можна знайти в таких публікаціях, як «Основи лісової радіоекології» (Київ, 1999), «Геохимия техногенных радионуклидов» (Київ, 2002) та ін.

Цілком доречною виявилася глава 12 «Лікарські рослини лісових боліт Українського Полісся» (автори — В.М. Мінарченко, Т.Д. Соломаха, І.А. Тимченко), яку можна вважати додатком до основної теми монографії. Автори вказують, що болота є одним з осередків збору сировини лікарських рослин, наводять дані про кількість таких видів і запаси сировини основних видів,

які заготовляються на болотах. Не обійшли вони і питання втрати ресурсного потенціалу лікарських рослин внаслідок осушення лісових боліт.

До Бібліографічного списку необхідно було додати «Торфяно-болотный фонд Укр. ССР» (1 чи 2-е вид.), оскільки використовують дані з нього (можливо, через інші джерела).

Слід вітати, що як Додаток автори наводять «Конспект флори лісових боліт УП», оскільки довідкові відомості для такої монографії необхідні. До нього ввійшли 102 види мохів та 447 видів судинних рослин. Для кожного виду вказано господарське використання та ступінь рідкості. Виділено види, занесені до Червоної книги і ті, що потребують охорони на УП. Щоправда, не для всіх видів, які ввійшли до Конспекту, вказано фітоценоטיפи, хоча для більшості вони названі.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що монографія І.М. Григори, Є.О. Воробйова та В.А. Соломахи завершує певний етап вивчення лісових боліт УП, містить багатий фактичний матеріал, оригінально його подає і є вдалою спробою класифікувати лісові болота за флористичною системою.

Слід додати, що монографія добре ілюстрована. 16 кольорових фото (О. Орлов) представляють основні типи лісових боліт, хоча, на жаль, не вказано, на якому масиві кожне з них зроблене. Зазначено розташування боліт на 7 картосхемах усіх поліських областей України. Подано, як згадувалося вище, 13 схем контурів та стратиграфічних профілів найцікавіших лісових боліт. Понад 50 таблиць узагальнюють викладений матеріал.

Монографія є досить своєчасною, оскільки болота, в тому числі й лісові, тепер, як і раніше, потерпають від осушувальної меліорації і поступово зникають з ландшафтів Українського Полісся. Вона стане у нагоді як ботанікам та екологам, так і фахівцям лісового господарства, меліораторам і природоохоронцям, а також студентам біологічних, сільсько- і лісогосподарських факультетів.

Разом з тим ця книга назавжди вкарбовує ім'я Івана Михайловича Григори на сторінках історії української геоботаніки.

Л.С. БАЛАШОВ